घटक २ मधील वाढीव भाग
जागतिक अर्थव्यवस्थेत ओपेक व नाटो चा प्रभाव

क) जागतिक अर्थव्यवस्थेत ओपेक व नाटो चा प्रभाव

ओपेक (OPEC) :

आर्थिक विकास ही आज जवळपास जगातील सर्वच प्रादेशिक संघटनांची मुळ प्रेरणा बनली आहे. त्यामुळे जगातील इतर विभागीय संघटनांबरोबरच ओपेक (OPEC) या संघटनेला देखील जागतिकीकरणाच्या संदर्भात समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे. सौदी अरेबिया, इराण, इराक, कुवेत आणि व्हेनेझुएला या संस्थापक सदस्य देशांनी १९६० मध्ये ओपेक (तेल निर्यातक देशांची संघटना) स्थापन केली. ओपेक (OPEC) ने तेव्हापासून लक्षणीय विस्तार केला असून सध्या १३ सदस्य देश आहेत. कतारने २०१९ मध्ये ओपेक चे सदस्यत्व सोडले. अल्जेरिया, अंगोला, काँगो, इक्वेटोरियल गिनी, गॅबॉन, इराण, इराक, कुवेत, लिबिया, नायजेरिया, सौदी अरेबिया, संयुक्त अरब अमिराती आणि व्हेनेझुएला हे सदस्य देश आहेत.

ओपेक ची प्रमुख उद्दिष्ट्ये

ओपेक ची स्थापना ही काही महत्वपूर्ण उद्दिष्ट्ये समोर ठेवून करण्यात आली. त्यामध्ये प्रामुख्याने - साधारणपणे साठच्या दशकापूर्वी जे क्रूड तेलाचे दर होते, त्यामध्ये स्थिरता ठेवण्याचा प्रयत्न संघटनेकडून केला जाईल, तेलाच्या किमतींमध्ये अकारण वृद्धी होणार नाही याची काळजी घेणे, तेलाच्या दरांमध्ये कोणतेही बदल करण्यापूर्वी संबंधित राष्ट्रांमधील तेल उत्पादक राष्ट्रांमधील कंपन्यांबरोबर विचार विनिमय करणे, तेल उत्पादनावर नियंत्रण ठेवणे, तेल खरेदी करणाऱ्या राष्ट्रांना वेळेत तेल पुरवठा करणे, तेल विक्रीतून मिळणाऱ्या मिळकतीचा योग्य हिस्सा ओपेक च्या तेल उत्पादक सदस्य राष्ट्राला देणे, सदस्य राष्ट्रांचे हित-संबंध सुरक्षित ठेवणे इत्यादी महत्वपूर्ण ओपेक ची उद्दिष्ट्ये आहेत.

ओपेकचे सचिवालय व्हिएन्ना येथे आहे. ओपेकच्या संचालक मंडळाने घेतलेले निर्णय तसेच परिषदांमध्ये झालेल्या ठरावांची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी ओपेकच्या सचिवालयाकडून केली जाते. सचिवालयात सचिवांचा विभाग, कायदा विभाग, संशोधन विभाग व आधारभूत सेवा विभाग ही चार विभाग कार्यरत आहेत. ओपेकचा संशोधन विभाग हा एक महत्त्वाचा विभाग असून त्यामध्ये सांख्यिकी विभाग, पेट्रोलियम अभ्यास व ऊर्जा अभ्यास विभाग हे महत्त्वाचे विभाग आहेत; तर संलग्न सेवा विभाग हा समन्वय, माहिती व दळणवळणाचे कार्य करतो. ओपेकची परिषद व्हिएन्ना येथे वर्षातून किमान दोन वेळा घेतली जाते. आवश्यकता भासल्यास अधिक सभाही घेतल्या जातात. ओपेकची परिषद ही ओपेकच्या निर्णय प्रक्रियेतील महत्त्वाची सभा असून या सभेतील सर्व निर्णय बहुमताने घेतले जातात. यासाठी प्रत्येक सभासद देशासाठी एक देश एक मत असा नियम असतो. ओपेक संघटनेच्या अधिनियमानुसार जे देश लक्षणीय

प्रमाणात कच्चे तेल निर्यात करतात, ते देश ओपेक या संघटनेकडे सदस्यत्वाचा अर्ज दाखल करू शकतात. संघटनेच्या सभासदांपैकी तीन चतुर्थांश सभासदांनी मंजुरी दिल्यास संबंधित देशाला ओपेकचे सदस्यत्व प्राप्त होते. ओपेकच्या सदस्य देशांनी १९७६ मध्ये आंतरराष्ट्रीय विकास निधी (OPEC Fund for International Development – OFID) ची स्थापना केली. या निधीतून ओपेकचे सदस्य देश तसेच इतर विकसनशील देशांना आर्थिक मदत व सहकार्य केले जाते. आंतरराष्ट्रीय विकास निधीसाठी ऐच्छिक निधी दायित्व ठरविण्यात आले असून सभासद देशांना गुंतवणुकीपासून आणि पेट्रोलियम निर्यातीपासून मिळालेल्या नफ्यातून स्वेच्छेने काही रक्कम सभासद देशांकडून आंतरराष्ट्रीय विकास निधीसाठी निधीस दिली जाते. आतापर्यंत आंतरराष्ट्रीय विकास निधीतून सदस्य देशांबरोबरच आफ्रिका, आशिया, लॅटिन अमेरिका, यूरोप खंडातील देशांना वित्त पुरवठा केलेला आहे. जागतिक पातळीवरील पेट्रोलियमची मागणी, पुरवठा, कच्च्या तेलाच्या किमतीतील बदल व जागतिक प्रवाह यांबद्दलचा ओपेकद्वारे दरमहा ओपेक ऑईल मार्केट रिपोर्ट प्रसिद्ध केला जातो.

ओपेक (OPEC) व इतर १० संलग्न प्रमुख तेल उत्पादक देशांसह OPEC+ म्हणून ओळखले जाते. जगातील दुसरा सर्वात मोठा खनिज तेल उत्पादक देश असलेला रशिया या संघटनेचा २०१६ मध्ये सदस्य बनला आणि ओपेक प्लस ही संघटना तयार झाली. ओपेक + देशांमध्ये अझरबैजान, बहरीन, ब्रुनेई, कझाकस्तान, मलेशिया, मेक्सिको, ओमान, रशिया, दक्षिण सुदान आणि सुदान या १३ सदस्य देशांचा समावेश आहे. या संघटनेचे उद्दिष्ट आपल्या सदस्य देशांच्या पेट्रोलियम धोरणांमध्ये समन्वय साधणे आणि एकत्र करणे आणि ग्राहकांना पेट्रोलियमचा कार्यक्षम, आर्थिक आणि नियमित पुरवठा सुनिश्चित करण्यासाठी तेल बाजारांचे स्थिरीकरण सुनिश्चित करणे हे आहे. पूर्वी पाश्चात्य-वर्चस्व असलेल्या बहुराष्ट्रीय तेल कंपन्यांचे नियंत्रण ओपेकने आपल्याकडे घेऊन जागतिक पेट्रोलियम बाजारपेठेत तेल उत्पादक देशांना अधिक प्राधान्य देण्याचा प्रयत्न केला.

जागतिक पातळीवरील खनिज तेल उत्पादकांची संघटना असलेल्या ओपेक या संघटनेने सध्या खनिज तेलाच्या उत्पादनात २० लाख बॅरल्सनी घट करण्यास परवानगी दिली. सध्या संपूर्ण जगात महागाई, लांबलेले रशिया युक्रेन युद्ध यांमुळे आधीच आर्थिक संकटाचे अरिष्ट ओढवलेले असताना, खनिज तेलांच्या वाढत्या किंमतींची भर पडू नये अशी जगातील सर्वच प्रमुख अर्थव्यवस्थांची अपेक्षा होती. ओपेक संघटनेने घेतलेल्या या निर्णयामुळे खनिज तेलांच्या किंमतीत मोठी वाढ होणार आहे. त्यामुळे सर्वच जागतिक अर्थव्यवस्थांची चिंता वाढलेली आहे.

आज रोजी ओपेक चे ऐकूण १३ सदस्य देश आहेत. त्यामध्ये पाच मध्य पूर्व (पश्चिम आशिया), सात आफ्रिकेन व एक दक्षिण अमेरिकेन देशांचा समावेश होतो. अमेरिकेच्या EIA (एनर्जी इन्फॉर्मेशन ॲडमिनिस्ट्रेशन) नुसार, ओपेक चा तेल उत्पादनाचा एकत्रित दर (गॅस कंडेन्सेटसह) जगातील एकूण उत्पादनाच्या ४४% होता, आणि ओपेक कडे जगातील तेल साठ्यापैकी ८१.५% येवढा साठा आहे. जगभरातील सर्व विकसित व विकसनशील देश अजूनही कच्च्या तेलाच्या बाजारपेठेवर अवलंबून आहेत.

भारतही त्याला अपवाद नाही. यावरून असे स्पष्ट की, आजही तेल निर्यातक देशांच्या या संघटनेकडे जागतिक अर्थव्यवस्थेला प्रभावित करणारी एक प्रचंड मोठी आर्थिक शक्ती आहे.

नाटो (NATO) :

नाटो ही मूलत: लष्करी उद्देशाने स्थापन झालेली संघटना आज आपल्या मुळ उद्देशाबरोबरच संपूर्ण जगाच्या अर्थव्यवस्थेला मोठ्या प्रमाणात प्रभावित करीत आहे. नाटो या संघटनेचे हे बदलते स्वरूप समजून घेण्यासाठी आपल्याला नाटोच्या वाटचालीचा ऐतिहासिक आढावा घेणे गरजेचे आहे. १९४५ मध्ये जेंव्हा दुसरे महायुद्ध संपले, तेव्हा सोव्हिएत रशिया आणि अमेरिका हे दोन देश महासत्ता बनले होते. या महायुद्धाने प्रचंड जीवित व वित्त हानी केली होती. महायुद्धानंतर संपूर्ण युरोपची आर्थिक घडी बिघडली होती. आर्थिक परिस्थितीमुळे तेथील जनजीवन मोठ्या प्रमाणात विस्कळीत झाले होते. नागरिकांचा जीवनस्तर ढासळला होता. सोव्हिएत युनियनला देखील अशा स्थितीत आपले हित साधावयाचे होते. सोव्हिएत रशियाला तुर्कस्तान आणि ग्रीसमध्ये साम्यवाद प्रस्थापित करून जगाच्या व्यापारावर नियंत्रण ठेवायचे होते. त्या वेळी सोव्हिएत युनियनने तुर्कस्तानवर विजय मिळवला असता, तर काळ्या समुद्रावरही त्यांचे नियंत्रण राहिले असते. यामुळे त्याला आजूबाजूच्या सर्व देशांवर सहज साम्यवाद प्रस्थापित करण्यासाठी अवकाश प्राप्त झाला असता. याशिवाय त्याला ग्रीसही आपल्या ताब्यात घ्यायचा होता. त्यामुळे भूमध्य समुद्रातून होणाऱ्या व्यापारावर सोव्हिएत युनियनचा प्रभाव होता. त्यामुळे युरोपमध्ये संभाव्य धोक्याची शक्यता वाढली होती, त्यादृष्टीने फ्रान्स, ब्रिटन, नेदरलँड्स, बेल्जियम, लक्झेंबर्ग या देशांनी करार केला. या कराराला ब्रुसेल्सचा तह म्हणतात. त्यानुसार कोणत्याही देशावर हल्ला झाल्यास हे सर्व देश एकत्रितपणे एकमेकांना लष्करी मदत करतील, असा निर्णय घेण्यात आला. याशिवाय सामाजिकदृष्ट्याही एकमेकांना सहकार्य करण्याचा निर्धार करण्यात आला. नंतर, अमेरिकेने स्वतःला शक्तिशाली बनवण्यासाठी सोव्हिएत युनियनच्या भोवताली पाश आवळायला सुरुवात केली, जेणेकरून सोव्हिएत युनियनचा प्रभावकमी करता येईल. म्हणून अमेरिकेने संयुक्त राष्ट्रांच्या चार्टरच्या अनुच्छेद – १५ अंतर्गत उत्तर अटलांटिक कराराचा ठराव समोर केला. या करारानुसार पुढे नाटो ही संघटना अस्तित्वात आली.

नाटो (NATO) हे उत्तर अटलांटिक करार संघटनेचं (North Atlantic Treaty Organization) संक्षिप्त रुप आहे. नाटो अर्थात North Atlantic Treaty Organization संघटनेची स्थापना दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर ४ एप्रिल १९४९ रोजी झाली. नाटो ही एक लष्करी संघटना असून बारा देशांनी या संघटनेची स्थापना केली. या बारा देशांमध्ये अमेरिका, कॅनडा, युनाईटेड किंग्डम, फ्रान्स, नेदरलँड, नॉर्वे, पोर्तुगाल, बेल्जियम, आइसलँड, लक्झेंबर्ग, इटली आणि डेन्मार्क या देशांचा अंतर्भाव होता. स्पेन, पश्चिम जर्मनी, ग्रीस आणि तुर्की फेब्रुवारी, १९५२ मध्ये सदस्य झाले आणि मे, १९५५ मध्ये फेडरल रिपब्लिक ऑफ जर्मनी. पुढे शीतयुद्ध संपल्यावर हंगेरी, पोलंड आणि झेक प्रजासत्ताकही त्यात सामील झाले. कोणत्याही एका सदस्य देशावर सशस्त्र हल्ला झाला तर ईतर सदस्य देश हे हल्ला झालेल्या देशाच्या मदतीला येतील, या मुद्द्यावर सदस्य देशांमध्ये परस्पर सहमती झाली होती. दुसऱ्या महायुद्धानंतर युरोपमध्ये रशियाच्या वाढत्या विस्ताराला पायबंद घालणे हा नाटोचा मुख्य उद्देश होता हे स्पष्ट आहे. या संघटनेचे

सदस्यत्व सर्व देशांसाठी खुले आहे. युरोपीय देश उत्तर अटलांटिक प्रदेशातील सुरक्षेला चालना देण्यासाठी नाटोचे सदस्यत्व स्वीकारू शकतात. संघटनेची व्याप्ती विस्तारण्यासाठी नाटो संघटनेने आपल्या सदस्यत्वाची दारे बिगरयुरोपीय देशांनाही खुली केली आहेत. यामुळेच अल्जीरिया, इस्रायल, जॉर्डनसह अनेक बिगरयुरोपीय देश हे आज नाटोचे सदस्य देश बनले आहेत. १९९१ मध्ये सोव्हिएत युनियनचं विघटन झाल्यानंतर मवॉर्सा पॅक्टफ मधले अनेक देश हे नाटोचे सदस्य बनले. एप्रिल २०२३ मध्ये फिनलंड हा देश नाटोचा सदस्य बनल्यामुळे सध्या नाटोची ३१ एवढी सदस्य संख्या झाली आहे.

नाटोचे ध्येय

नाटो (NATO) चा मूलभूत व कायमस्वरूपी हेतू हा आपल्या सर्व सदस्य राष्ट्रांचे स्वातंत्र्य आणि सुरक्षितता राजकीय आणि लष्करी मार्गाने सुरक्षित करणे. सामूहिक संरक्षण हे युतीच्या केंद्रस्थानी असते आणि सदस्यांमध्ये एकता आणि एकसंधतेची भावना निर्माण करते. नाटो आपल्या सदस्य देशांत वैयक्तिक स्वातंत्र्य, लोकशाही, मानवी हक्क आणि कायद्याचे राज्य या समान मूल्यांवर आधारित, चिरस्थायी शांतता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करते. ही सामायिक मूल्ये अटलांटिकच्या दोन्ही बाजूंच्या मित्र राष्ट्रांच्या विविध गटांना एकत्र करतात आणि नाटो त्यांच्यातील ट्रान्सअटलांटिक बंधनाला मूर्त रूप देते, ज्याद्वारे युरोप आणि उत्तर अमेरिकेतील मित्र राष्ट्रांची सुरक्षा अतूटपणे जोडलेली आहे. सामुहिक संरक्षणाचे तत्व - म्हणजे एका सहयोगी विरुद्ध हल्ला हा सर्व मित्र राष्ट्रांवर हल्ला मानला जातो हे तत्व नाटोच्या केंद्रस्थानी आहे. याचा अर्थ असा आहे की, कोणत्याही एका सदस्य देशाला त्याच्या आवश्यक राष्ट्रीय सुरक्षा उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी त्याच्या राष्ट्रीय क्षमतांवर पूर्णपणे अवलंबून राहण्याची सक्ती केली जात नाही. त्यामुळे सदस्यांमधील सामायिक सुरक्षेची परिणामी भावना ही युरो-अटलांटिक क्षेत्रात स्थिरतेसाठी महत्वपूर्ण ठरते.

मित्र राष्ट्रांच्या सीमेपलीकडील संकटे आणि संघर्षांचा उद्रेक या मूळ उद्दिष्टाला धोका निर्माण करू शकतो, युती संकट निवारण आणि व्यवस्थापनाद्वारे आणि जगभरातील इतर संस्था आणि देशांसोबत भागीदारीद्वारे शांतता आणि स्थिरतेसाठी योगदान देते. मूलतः नाटो केवळ त्याच्या सदस्यांच्या प्रदेशाचे रक्षण करण्यातच मदत करत नाही तर - शक्य असेल तेथे आणि आवश्यक असेल तेव्हा सदस्य राष्ट्रांतील संकटांना रोखण्यासाठी आणि त्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी, संघर्षानंतरच्या परिस्थितीला स्थिर करण्यासाठी आणि पुनर्बांधणी करण्याकरिता देखील कार्य करते. शीतयुद्धादरम्यान, नाटोने सामूहिक संरक्षण आणि सोव्हिएत युनियनकडून उद्भवणाऱ्या संभाव्य धोक्यांपासून सदस्यांचे संरक्षण यावर लक्ष केंद्रित केले. सोव्हिएत युनियनचे पतन आणि आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेवर परिणाम करणाऱ्या गैर-राज्य कलाकारांच्या उदयामुळे, दहशतवादासारखे अनेक नवीन सुरक्षा धोके निर्माण झाले आहेत. शिवाय, २०१४ मध्ये क्राइमियाचे बेकायदेशीर सामीलीकरण आणि फेब्रुवारी २०२२ मध्ये पूर्ण प्रमाणात आक्रमणासह - युक्रेनविरूद्ध रशियाच्या आक्रमक युद्धामुळे - सुरक्षा वातावरणात आमूलाग्र बदल झाला आहे.

नाटो चा बाह्य क्षेत्रविस्तार

नाटो हा मुक्त लोकशाही जगाच्या बहुपक्षीय आणि द्विपक्षीय युतींच्या नेटवर्कमधील मध्यवर्ती घटक आहे. नाटोचे सदस्य देश एकत्रितपणे जगातील सर्वात प्रगत आणि वैविध्यपूर्ण औद्योगिक क्षेत्रांपैकी एक आहेत. संयुक्त राज्य अमेरिका ही अटलांटिक युतीच्या या व्यवस्थेतील सर्वात मजबूत आणि सर्वात महत्वाची शक्ती आहे.

नाटो आपल्या सदस्य राष्ट्रांच्या पलीकडे काही महत्वाच्या आघाड्यांमध्ये सहभाग घेत असल्यामुळे नाटो बाह्य विस्तार झाला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने EAPC (युरो-अटलांटिक भागीदारी परिषद): हे मित्र राष्ट्र आणि भागीदार देशांमधील राजकीय आणि सुरक्षा मुद्द्यांवर संवाद आणि सल्लामसलत करण्यासाठी ५०-राष्ट्रांचा बहुपक्षीय मंच आहे. हे युरो-अटलांटिक प्रदेशातील भागीदार देशांसह नाटो च्या भागीदारी शांती आणि सहकार्य या कार्यक्रमांतर्गत नाटो आणि वैयक्तिक भागीदार देशांदरम्यान विकसित झालेल्या द्विपक्षीय संबंधांसाठी संपूर्ण राजकीय चौकट प्रदान करते. PFP (द पार्टनरशिप फॉर पीस): हा वैयक्तिक युरो-अटलांटिक भागीदार देश आणि नाटो यांच्यातील व्यावहारिक द्विपक्षीय सहकार्याचा कार्यक्रम आहे. हे भागीदारांना सहकार्यासाठी त्यांचे स्वतःचे प्राधान्य निवडून, नाटोशी वैयक्तिक संबंध निर्माण करण्यास अनुमती देते. १९९७ मध्ये स्थापित, EAPC हे शीतयुद्ध संपल्यानंतर १९९१ मध्ये NAAC (उत्तर अटलांटिक कोऑपरेशन कौन्सिल) रपांतरित झाले. भूमध्य संवाद: हे एक भागीदारी व्यासपीठ आहे ज्याचा उद्देश नाटो च्या भूमध्यसागरीय आणि उत्तर आफ्रिकन शेजारच्या सुरक्षितता आणि स्थिरतेमध्ये योगदान देणे आणि सहभागी देश आणि नाटो मित्र राष्ट्रांमध्ये चांगले संबंध आणि समज वाढवणे. खालील नॉन-नाटो देश सध्या वाटाघाटींमध्ये भाग घेतात: अल्जेरिया, इजिप्त, इस्रायल, जॉर्डन, मॉरिटानिया, मोरोक्को आणि ट्युनिशिया. ICI (इस्तंबूल कोऑपरेशन इनिशिएटिव्ह): हे एक भागीदारी मंच आहे ज्याचे उद्दिष्ट दीर्घकालीन जागतिक आणि प्रादेशिक सुरक्षेमध्ये योगदान देणे हे नाटो नसलेल्या देशांना व्यापक मध्य पूर्व प्रदेशात नाटो सोबत सहकार्य करण्याची संधी प्रदान करणे आहे. बहरीन, कुवेत, कतार आणि संयुक्त अरब अमिराती सध्या सहभागी होत आहेत.

अलीकडील काळात नाटोमध्ये झालेल्या धोरणात्मक निर्णयातील नव्या सूत्रानुसार युरोपीय देश आणि कॅनडाचे योगदान वाढणार असून अमेरिका नाटोमध्ये आपल्या आर्थिक योगदानाचा वाटा कमी करणार आहे. अमेरिका सध्या नाटो बजेटमध्ये २२.१% योगदान देते, तर जर्मनीचा वाटा १४.८% आहे. हे प्रत्येक देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आधारावर निश्चित केलेल्या सूत्रानुसार घडते. नवीन करारानुसार, अमेरिका एकूण अर्थसंकल्पातील आपले योगदान कमी करून १६.३५% करेल तर जर्मनी आणि इतर सदस्य राष्ट्रे त्यांचे योगदान वाढवतील. फ्रान्सने नवीन करार स्वीकारण्यास नकार दिला असून, फ्रांस आपला वाटा १०.५% ठेवणार आहे. नाटो देशांची एकूण अर्थव्यवस्था सुमारे ३२.४ ट्रिलियन असून नाटो राष्ट्रांचा एकूण जीडीपी जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या ४५ टक्के इतका आहे. नाटोशी संबंधित देश, सोव्हिएत आणि सध्या सुरु असलेल्या रशिया-युक्रेन युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर रशियन लष्करी धोक्याचा सामना करण्यासाठी तयार केलेली

युतीचे १८.३५ ट्रिलियन जगाच्या अर्थात २१% संयुक्त सकल देशांतर्गत उत्पादन (जीडीपी) अमेरिकन डॉलर, ३१,१९०.२३ दरडोई सरासरी जीडीपी, १२,८२०.२९ या जागतिक सरासरीपेक्षा दोन पट अधिक आहे. यावरून नाटोच्या एकूणच अर्थव्यवस्थेची व तिच्या जागतिक प्रभावाची कल्पना येते.

अशाप्रकारे ओपेक व नाटो या दोन महत्वपूर्ण संघटनाचे जागतिक बाजारपेठेतील महत्व स्पष्ट होते. शितयुद्धकाळात विभागीय गरजेतून निर्माण झालेल्या या संघटना हळूहळू जागतिक स्तरावर विस्तारत गेल्या आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या अविभाज्य भाग बनल्या आहेत. त्यामुळे आज ओपेक व नाटो या दोन्ही संघटना जागतिक अर्थव्यवस्थेचा कणा बनल्या आहेत, असे म्हटल्यास अतिशयोक्तीचे होणार नाही.

❑❑❑

जी. २०

जी २० ची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

जगामध्ये अनेक संघटना स्थापना करण्यात आल्या आहेत. त्यातील जी. २० ही एक महत्वाची संघटना आहे. १९९९ च्या आशियाई आर्थिक संकटानंतर अर्थमंत्री आणि सेंट्रल बँक गव्हर्नर यांच्यासाठी जागतिक आर्थिक आणि आर्थिक समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी एक जागतिक मंच असावा म्हणून जी २० ची स्थापना करण्यात आली. २००७ च्या जागतिक आर्थिक आणि वित्तीय संकटाच्या पार्श्वभूमीवर, हा समूह, राष्ट्र/सरकार प्रमुखांच्या पातळीवर आणला गेला तर २००९ मध्ये, ''आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्यासाठीचा प्रमुख मंच'' म्हणून जी–२० ला महत्त्व प्राप्त झाले. संयुक्त राष्ट्र, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक, जागतिक आरोग्य संघटना, जागतिक व्यापार संघटना, आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना, एफएसबी, ओईसीडी, एयू चे अध्यक्ष, एनईपीएडी चे अध्यक्ष, आसियान अध्यक्ष, आशियाई विकास बँक, आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी आणि सीडीआरआय या जी २० ने आमंत्रित केलेल्या आंतरराष्ट्रीय संस्था आहेत. या २० देशांचे राष्ट्रप्रमुख, त्यांचे अर्थमंत्री आणि त्या देशांच्या केंद्रीय बँकांचे गव्हर्नर यांची या प्रश्नावर चर्चा करण्यासाठी वर्षातून एकदा बैठक होते. जी २० संघटनेत १९ देश आणि युरोपियन युनियनचा समावेश होतो. अर्जेंटिना, ऑस्ट्रेलिया, ब्राझील, कॅनडा, चीन, फ्रान्स, जर्मनी, भारत, इंडोनेशिया, इटली, जपान, दक्षिण कोरिया, मेक्सिको, रशिया, सौदी अरेबिया, दक्षिण आफ्रिका, टर्की, ब्रिटन आणि अमेरिका हे देश या संघटनेचे सदस्य आहेत. जगाच्या एकूण उत्पादनाच्या ८५ टक्के उत्पादन जी२० देशांकडून होते. जगाच्या एकूण व्यापाराच्या ८० टक्के व्यापार या देशांकडून केला जातो आणि जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या दोनतृतीयांश लोकसंख्या या देशांत आढळते.

रचना

जी २० संघटनेतील देशांची वर्षातून एकदा बैठक होते. या संघटनेचे कायमस्वरूपी कार्यालय नाही. सदस्यदेशांची पाच क्षेत्रीय गटांत विभागणी करण्यात आली असून एका गटात चार देशांचा समावेश करण्यात आला आहे. दरवर्षी एका गटातील सदस्यदेशाकडे संघटनेचे अध्यक्षपद असते. ते आळीपाळीने बदलते. संघटनेच्या आजी, माजी आणि भावी अध्यक्षांचा एक व्यवस्थापकीय गट तयार करण्यात आला असून त्याला 'ट्रॉइका' म्हणतात. विद्यमान अध्यक्ष हा या गटाचा सदस्य असतो. विद्यमान अध्यक्ष त्याच्या कार्यकाळापुरते या संघटनेचे सचिवालय स्थापन करतो. या सचिवालयामार्फत संघटनेचे काम चालते. या सचिवालयामार्फतच विविध बैठकांचे आयोजन केले जाते. या ट्रॉइकामुळे संघटनेच्या कामात आणि व्यवस्थापनात सातत्य राहते. संघटनेचे कायमस्वरूपी सचिवालय सुरू करण्याविषयी सध्या चर्चा चालू आहे.

संघटनेच्या शिखर परिषदेची विषयपत्रिका दरवर्षी वेगळी असते आणि बहुतेक विषय जागतिक आर्थिक घडामोडींशी संबंधित असतात. या घडामोडींच्या संदर्भात कुठल्याही निर्णयांची वा नियमांची अंमलबजावणी करण्याचा अधिकार या संघटनेला नसला, तरी बलशाली सदस्यदेशांमुळे ही संघटना जागतिक अर्थव्यवस्थेला दिशा मात्र नक्की देऊ शकते. संघटनेच्या वार्षिक शिखर परिषदेला सदस्यदेशांव्यतिरिक्त १२ कायम निमंत्रित देश आणि अन्य ३० देशांना निमंत्रित केले जाते.

संघटनेची कार्ये

जी २० संघटनेच्या कार्याच्या संदर्भात अनेक मतभेद असून बरीच टीकाही झाली आहे. ही संघटना स्वयंघोषित आहे आणि ती जगातल्या प्रबळ अर्थव्यवस्था असलेल्या पहिल्या २० देशांचे प्रतिनिधित्व करत नाही, असे अनेकांचे म्हणणे आहे. त्यामुळे या संघटनेच्या वैधतेलाच अनेकांनी आव्हान दिले आहे. दरवर्षी संघटनेच्या शिखर परिषदेच्या वेळी विविध संघटनांतर्फे निदर्शने केली जातात आणि परिषदेच्या आयोजनात अडथळे आणले जातात. अशा स्वरूपाच्या संघटनेने संयुक्त राष्ट्रसंघाची एक संलग्न संस्था या नात्याने काम केले पाहिजे, असे मत अनेक विचारवंतांनी व्यक्त केले आहे. निर्णयांची अंमलबजावणी करण्याचे अधिकारही या संघटनेला असावेत, असे या विचारवंतांना वाटते. या संघटनेने आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी आणि जागतिक व्यापार संघटना यांचे धोरण ठरविण्याचा प्रयत्न करू नये, असेही अनेकदा सुचविण्यात आले आहे. या टीकेला उत्तर देण्यासाठी म्हणून संघटनेने सर्वसमावेशक धोरण अवलंबले असून निमंत्रित देशांची संख्या बरीच वाढवली आहे. आर्थिक दृष्ट्या पहिल्या २० क्रमांकांत असलेल्या पोलंड, स्पेन, सिंगापूर यांसारख्या देशांनी या संघटनेचे सदस्य नसलेल्या जगातल्या इतर १७३ देशांचे प्रतिनिधी म्हणून संघटनेचे निर्णय धुडकावले आहेत. सिंगापूरने जागतिक प्रशासकीय गट (ग्लोबल गव्हर्नन्स ग्रुप) या नावाने एक गट स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला आहे. जी२० संघटनेचे सदस्य नसलेले २८ छोटे देश या गटाचे सदस्य आहेत. जी२० संघटनेपुढे आपले म्हणणे प्रभावीपणे मांडणे, हा या गटाचा मुख्य उद्देश आहे. अर्जेंटिना आणि दक्षिण आफ्रिका यांच्या सदस्यत्वालाही या देशांनी आक्षेप घेतला आहे. संघटनेचे उद्दिष्ट निश्चित नाही आणि शिखर बैठका बंद दाराआड होतात, त्यामुळे संघटनेची पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व यांबाबतच प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे, असे अनेकांना वाटते.

जी–२० ची कार्य पद्धती

जी–२० चे अध्यक्षपद एका वर्षासाठी असते. यात, तो देश जी–२० चा अजेंडा निश्चित करतो आणि शिखर परिषदेचे आयोजन करतो. जी–२० मध्ये दोन समांतर प्रवाह असतात: वित्तीय आणि शेर्पा. वित्त मंत्री आणि मध्यवर्ती बँकांचे गव्हर्नर वित्तीय विषयक नेतृत्व करतात, तर शेर्पा, शेर्पा संदर्भात नेतृत्व करतात. वित्तीय प्रवाहाचे नेतृत्व अर्थमंत्री आणि सदस्य देशांच्या मध्यवर्ती बँकेचे गव्हर्नर करतात. या दोन प्रवाहांत, संकल्पना घेऊन चालणारे कार्य समूह असतात, यात सदस्य देशांच्या संबंधित मंत्रालयाचे प्रतिनिधी तसेच आमंत्रित/अतिथी देशांचे आणि विविध आंतरराष्ट्रीय संघटनांचे प्रतिनिधी भाग घेतात. जी २० च्या शेर्पा प्रवाहाची प्रक्रिया, सर्व सदस्य देशांच्या शेर्पाकडून समन्वयीत केली जाते. शेर्पा त्या त्या देशातील नेत्यांचे

वैयक्तिक दूत असतात. शेर्पा प्रवाह, १३ कार्यगट,२ उपक्रम (RIIG आणि जी-२० एम्पॉवर) आणि विविध कार्यरत (Engagement Groups) गटांच्या कार्यावर देखरेख करतो. हे सर्व गट वर्षभर भेटतात आणि समांतरपणे त्यांचीनिरीक्षणे आणि बैठकींचे फलित या संबंधीचे दस्तऐवज वेळोवेळी जारी करत असतात. त्यांच्या बैठकांमध्ये होणाऱ्या महत्त्वपूर्ण चर्चानंतर, शेर्पाच्या बैठकीत त्या विषयांवर सहमती-आधारित शिफारसी ठरवल्या जातात. शेर्पा-स्तरीय बैठकांमधे अंतिम स्वरूप मिळालेल्या दस्तऐवजांच्या आधारावरच अखेरीस सदस्य देशांच्या राष्ट्रप्रमुखांच्या घोषणा निश्चित होत असतात. सर्व जी-२० सदस्य देशांचे प्रमुख, पुढच्या वर्षी सप्टेंबरमध्ये नवी दिल्लीत होणाऱ्या शिखर परिषदेत अशा घोषणापत्रांवर चर्चा करतील आणि सहमती झाल्यास त्यावर स्वाक्षरी केली जाईल. याशिवाय जी२० देशांमधले नागरी समाज, संसद सदस्य, विचारवंत, महिला, युवा वर्ग, कामगार, व्यवसाय आणि संशोधक यांना एकत्र आणणारे कार्यगट आहेत. भारताच्या जी-२० अध्यक्षपदांतर्गत पहिल्यांदाच, स्टार्टअप जी-२० कार्य गटाची स्थापना करण्यात आली असून यामुळे झपाट्याने बदलणाऱ्या जागतिक परिस्थितीमध्ये आवश्यक असलेला प्रतिसाद म्हणजेच नवोन्मेषाला चालना देणारे बळ म्हणून स्टार्ट अप्सचे महत्त्व लक्षात घेतले जाणार आहे. या गटांशी सक्रिय विचारविनिमय म्हणजे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी यावर्षी बाली शिखर परिषदेत ज्याची कल्पना मांडली होती त्यानुसार भारताच्या समावेशक महत्त्वाकांक्षी, निर्णायक आणि कृती आधारित जी-२० दृष्टीकोनाचा एक अविभाज्य भाग असेल.

जी-२० शिखर परिषदा म्हणजे काय?

जी-२० शिखर परिषदा, दरवर्षी घेतल्या जातात आणि प्रत्येकवेळी त्याचे अध्यक्षपद एकेका देशाकडे फिरत्या पद्धतीने दिले जाते. सुरुवातीला जी-२० संघटनेचा भर, केवळ व्यापक अशा स्थूलअर्थकारणावर होता, मात्र, जेव्हापासून त्यांचा अजेंडा व्यापक झाला आहे, तेव्हापासून, त्यात व्यापार, हवामान बदल, शाश्वत विकास, आरोग्य, कृषी, ऊर्जा, पर्यावरण, हवामान बदल आणि भ्रष्टाचाराला प्रतिबंध असे विषयही समाविष्ट करण्यात आले आहेत. आज पर्यंत १८ शिखर परिषदा वेगवेगळ्या देशामध्ये आयोजित करण्यात आली आहेत. २०२३ सालीचे शिखर परिषद भारताने आयोजित केला आहे.

भारताचा जी-२० अध्यक्षीय कार्यकाळ

१ डिसेंबर २०२२ ते ३० नोव्हेंबर २०२३ पर्यंत भारत जी- २० संघटनेचे अध्यक्षपद भूषवत आहे. पुढील वर्षी सप्टेंबर महिन्यात नवी दिल्लीमध्ये होणाऱ्या अंतिम शिखर परिषदेत ४३ राष्ट्रप्रमुखांचे आतापर्यंतचे सर्वात मोठे प्रतिनिधी मंडळ सहभागी होणार आहे.भारताच्या राष्ट्रध्वजातील केशरी, सफेद, हिरवा आणि निळा या रंगांचा प्रभाव जी२० च्या बोधचिन्हावर आहे. भारताचे राष्ट्रीय फूल असलेल्या कमळाचा पृथ्वीशी संबंध दर्शवतो जे आव्हानांमध्ये विकासाचे निदर्शक आहे. भारताच्या निसर्गाशी सुसंवाद साधणाऱ्या वसुंधरा रक्षक जीवनशैलीचे प्रतिबिंब पृथ्वीमध्ये दिसते. जी २० बोधचिन्हाच्या खाली देवनागरीमध्ये भारत असे लिहिलेले आहे.

भारताच्या जी-२० अध्यक्षकाळाची संकल्पना ''वसुधैव कुटुंबकम्'' म्हणजेच एक पृथ्वी एक कुटुंब ही संकल्पना, संस्कृत महाउपनिषदातून घेतली आहे. सर्व प्रकारच्या म्हणजे मानव, प्राणी, वनस्पती आणि सूक्ष्मजीव अशा सर्वांच्या जीवनाचे आणि पृथ्वी या ग्रहावर आणि व्यापक विश्वामध्ये त्यांच्यातील परस्परसंबधांचे महत्त्व या संकल्पनेतून अधोरेखित होते. ही संकल्पना ''लाईफ'' (पर्यावरणासाठी जीवनशैली) या उपक्रमावर त्याच्याशी संबंधित,पर्यावरणीय दृष्ट्या शाश्वत आणि जबाबदार पर्यायांसह भर देते. ज्यामुळे स्वच्छ, हरित आणि नील भविष्य निर्माण करणाऱ्या जागतिक परिवर्तनकारक उपाययोजनांची निर्मिती होते.

भारताचा जी- २० अध्यक्षीय कार्यकाळ अमृतकाळाच्या म्हणजे २५ वर्षाचा काळ जो १५ ऑगस्ट २०२२ पासून म्हणजे भारताच्या स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षापासून सुरू होऊन स्वातंत्र्याच्या शताब्दी वर्षापर्यंत चालणाऱ्या भविष्यवेधी, समृद्ध, समावेशक आणि विकसित समाजाच्या पूर्ततेच्या दिशेने वाटचाल करणाऱ्या आणि मानवकेंद्री दृष्टीकोन केंद्रस्थानी ठेवणाऱ्या २५ वर्षांच्या कालखंडाच्या प्रारंभासोबतच सुरू झाला असल्याने भारतासाठी हा कार्यकाळ विशेष महत्त्वाचा आहे.

जी २० गटाच्या सामूहिक कार्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी तसेच आपत्ती जोखीम कमी करण्याबाबत सर्वोत्तम पद्धतींचे आदानप्रदान आणि बहुशाखीय संशोधन करण्यासाठी भारताच्या अध्यक्षतेखाली आपत्ती जोखीम कमी करण्याबाबत एक नवीन कृती गट स्थापन करण्यात आला आहे. बांगलादेश, इजिप्त, मॉरिशस, नेदरलँड, नायजेरिया, ओमान, सिंगापूर, स्पेन आणि युएई हे भारताचे विशेष आमंत्रित अतिथी देश आहेत.

जी २० बैठका केवळ नवी दिल्ली किंवा इतर महानगरांपुरती मर्यादित राहणार नाहीत. भारताच्या जी-२० अध्यक्षपदाची संकल्पना ''वसुधैव कुटुंबकम'' किंवा ''एक पृथ्वी-एक कुटुंब-एक भविष्य'' याचा लाईफ (पर्यावरणस्नेही जीवनशैली) समवेत दृढ संबंध जी-२० शी संबंधित विविध ३२ कार्यशाखांच्या २०० पेक्षा अधिक बैठका भारतातील ५० शहरांमध्ये होणार आहेत. जी-२० च्या प्रतिनिधींना आणि बैठकांसाठी येणाऱ्या पाहुण्यांना संपूर्ण वर्षभर भारताच्या समृद्ध सांस्कृतिक परंपरांचे दर्शन होईल. अध्यक्षपदाच्या निमित्ताने जी २० सचिवालयासाठी देशाच्या नागरिकांना एकमेवाद्वितीय संधी उपलब्ध करून देता येणार आहे.

१ डिसेंबर, २०२२ हा भारतासाठी एक संस्मरणीय दिवस ठरला. याच दिवशी भारताने इंडोनेशियाकडून, जी-२० चे अध्यक्षपद स्वीकारले आणि २०२३ मध्ये भारत पहिल्यांदाच, जी २० सदस्य देशांच्या नेत्यांची बैठक भारतात आयोजित करणार आहे. भारतासारखा, लोकशाही आणि बहुराष्ट्रीयत्वाच्या तत्वासाठी पूर्णपणे कटिबद्ध असलेल्या भारताला हे जी-२० चे अध्यक्षपद मिळणे, ही देशासाठी एक ऐतिहासिक घटना असून, सर्वांच्या कल्याणासाठी, जागतिक समस्यांवर काही व्यावहारिक तोडगे शोधण्याच्या दृष्टीने, भारताची ही अध्यक्षपदाची भूमिका महत्वाची ठरणार असून हे करतांना, 'वसुधैव कुटुंबकम' किंवा 'जग हे एक कुटुंब' या तत्वाचे पूर्ण दर्शन घडणार आहे.

जी-२० समूहातील देश, जागतिक सकल जीडीपीपैकी, ८५ टक्के वाटा उचलतात, जागतिक व्यापारात त्यांचा वाटा ७५ टक्के इतका आहे, आणि एकूण जागतिक लोकसंख्येपैकी, दोन-तृतीयांश लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व हा समूह करतो. जी २० अध्यक्षपदाच्या कालावधीत भारताचे जी २० सदस्य देश, विशेष

निमंत्रित आणि इतरांसाठी भारताबाबत अधिक जाणून घेता येईल असे कार्यक्रम वर्षभर आयोजित करण्याचे नियोजन आहे.

भारताचे जी २० प्राधान्यक्रम काय आहेत?

जी २० चे नेतृत्व करण्याची संधी भारताकडे अशा वेळी आली आहे जेव्हा अस्तित्वाला धोका वाढत आहे, कोविड महामारीने हवामान बदलाच्या मोठ्या प्रभावाखालील आपल्या प्रणालींच्या मर्यादासमोर आणल्या आहेत. या संदर्भात, भारताच्या अध्यक्षपदाच्या कार्यकाळात हवामान बदल हा प्रमुख अजेंडयापैकी एक असेल, ज्यामध्ये केवळ हवामान वित्त आणि तंत्रज्ञानावरच लक्ष केंद्रित केले जाणार नाही, तर जगभरातील विकसनशील राष्ट्रांसाठी ऊर्जा संक्रमण देखील सुनिश्चित केले जाणार आहे. उद्योग, समाज आणि विविध क्षेत्रांमध्ये हवामान बदलाची समस्या लक्षात घेऊन, भारताने जगासाठी जीवन (पर्यावरणासाठी जीवनशैली) आणली आहे - ही एक वर्तन -आधारित चळवळ आहे जी आपल्या देशाच्या समृद्ध, प्राचीन शाश्वत परंपराच्या माध्यमातून ग्राहकांना आणि बाजारपेठेला पर्यावरणाच्या दृष्टीने अनुकूल पद्धतींचा अवलंब करायला उद्युक्त करते. भारताच्या जी-२० संकल्पनेशी: 'वसुधैव कुटुंबकम' किंवा 'एक पृथ्वी, एक कुटुंब, एक भविष्य' संकल्पनेशी हे सुसंगत आहे.

१) शाश्वत विकास उद्दिष्टांना गती देणे

भारताचे G२० अध्यक्षपद २० ३० अजेंडाच्या महत्त्वपूर्ण टप्प्याच्या मध्यात आले आहे. भारताने कोविड-१९ चे हानिकारक प्रभाव लक्षात घेतले आणि कृती करण्याच्या सध्याच्या दशकाचे पुनर्प्राप्तीच्या दशकात रूपांतर केले. या दृष्टिकोनाशी सुसंगत राहत २० ३० शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दिशेने G२० गटाद्वारे प्रयत्नांची पराकाष्ठा करण्यावर भारत लक्ष केंद्रित करू इच्छितो.

२) एकविसाव्या शतकासाठी बहुपक्षीय संस्था:

अधिक जबाबदार आणि सर्वसमावेशक आंतरराष्ट्रीय संस्थासाठी सुधारित बहुराष्ट्रीयवादासाठी जोर लावण्याला भारत आपल्या G२० अध्यक्षपद कार्यकाळात प्राधान्य देईल. एक अशी आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था, ज्यात, सर्वसमावेशक, न्याय्य, समान आणि बहुध्रुवीय प्रतिनिधित्व असेल, अशी अशी व्यवस्था की, एकविसाव्या शतकातील आव्हानांचा सामना करण्यास योग्य असेल.

३) महिला नेतृत्वाखालील विकास

भारताच्या जी-२० चर्चांच्या केंद्रस्थानी महिला सशक्तीकरण आणि प्रतिनिधित्व हे मुद्दे असून सर्वसमावेशक वाढ आणि विकास अधोरेखित करण्यासाठी जी-२० व्यासपीठाचा वापर करण्याची भारताला आशा आहे. भारताने आपल्या अध्यक्षपद कार्यकाळाच्या कार्यक्रमाची सुरुवात विविध सांस्कृतिक उपक्रमांनी केली ज्यामध्ये विविध लोकसहभागाचे उपक्रम, देशभरातील ७५ शैक्षणिक संस्थांबरोबर विशेष युनिव्हर्सिटी कनेक्ट कार्यक्रम, जी-२० लोगो आणि रंगांसह भारतीय पुरातत्त्व विभागाच्या १०० स्मारकांवर रोषणाई, आणि नागालँडमधील होंबिल महोत्सवात जी २० ची ओळख करून देणे इत्यादींचा समावेश होता. वाळू

शिल्प कलाकार सुदर्शन पटनायक यांनी ओडिशातील पुरी चौपाटीवर वाळू शिल्पातून भारताच्या जी -२० लोगोचे दर्शन घडवले. वर्षभर चालणाऱ्या विविध कार्यक्रमांमध्ये युवा उपक्रम, सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि कार्यक्रम होणाऱ्या संबंधित शहरांतील प्रेक्षणीय स्थळे आणि परंपरा दर्शवणाऱ्या सहलीचेही नियोजन केले आहे.